
KEMÂL PAŞA-ZÂDE VE ESERLERİ

Dr. Fikret Arslan*

GİRİŞ

Kemâl Paşa-zâde, Ahmed Şemseddin Efendi (İbn-i Kemâl) Şeyhülislâm, âlim, şâir ve tarihçi olup 873/1468 yılında Tokat'ta doğmuştur. Fatih devri beylerinden Kemâl Paşa'nın torunu ve II. Bayezid devri sancak beylerinden Süleyman Bey'in oğlu, "İbn-i Kemâl" ve (Kemâl Paşa-oğlu) ismiyle tanınmıştır.

İbn-i Kemâl önceleri askerliğe heves ederek sipahi oldu. Daha sonra ilmiye sınıfına intisap etti. Devrinin meşhûr hocalarından dersler aldı. Tahsilini Edirne Dârül-hadisî'nde tamamladı. Müderrislik, Kadılık, Kazaskerlik, Şeyhülislâmlık da bulundu. 941/1534 yılında vefatına kadar Şeyhülislâmlık makamında kaldı.

Osmanlı tarihlerinde yer alan en büyük âlimlerden biri olan (Kemâl Paşa-zâde) İbn-i Kemâl, tarih, edebiyat, dil ve islami ilimlere dair Türkçe, Arapça ve Farsça olarak 200'den fazla eser yazmıştır.

Bu itibarla, gerek Arap Dili ve Edebiyatı sahasında, gerekse Türk tarihi, Edebiyatı, dili ve islami ilimler sahasında verdiği eserleriyle de temâyüz eden büyük âlim İbn-i Kemâl'in hayatı, eserleri, hizmetleri, feyz aldığı hocaları, Osmanlı siyâsetindeki yeri hakkında inceleme ve araştırma yapmak fırsatı bulduk.

* Selçuk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi.

Kemâl Paşa-Zâde¹

Hayatı

Şemseddin Ahmed b. Süleyman, Yavuz Sultan Selim (918-926/1512-1520), Kânuni Sultan Süleyman (926-974/1520-1566) devirleri Osmanlı Türkleri arasında yetişmiş âlim ve muhakkiklerin büyüklerinden biri olup, 873 (1468-9)'da Tokat'ta doğmuştur. Dedesi Kemâl Paşa'ya izafetle, Kemâl Paşa-zâde veya İbn-i Kemâl diye tanınmıştır².

Onun doğum yerini Edirneliler, Edirne'de Amasyalılar ise Amasya'da göstermektedirler. Ailesinin menşei ve bilhassa ana tarafından dedesi İbn Küpeli Muhammed Muhyeddin Efendi'nin İran'dan Tokat'a gelerek yerleşmiş olması, onun Tokat'ta doğduğu rivâyetini kuvvetlendirmektedir.

Kemâl Paşa-zâde'nin annesi Fatih Sultan Mehmet devrinin âlimlerinden İbn Küpeli'nin kızıdır. Babası ise Süleyman bey Fatih devri kumandanlarından biri olup, İstanbul fethine iştirak etmiştir. Dedesi Kemâl Paşa Tokatlıdır. (851/1447) tarihinde Şehzade II. Bayezid yanına verilmiştir.

Baba tarafından cenkçi bir soya ve anne cihetinden ise, ilim ile meşgul bir aileye mensup olan Kemâl Paşa-zâde ilk tahsilini baba ocağında yapmış idi. Büyük babası İbn Küpeli'nin 874 (1469-70) senesinde vefâtının onun tahsiline bir tesiri olmamış ise de, kaynaklar onun kuvvetli bir tahsil gördüğü hususunda hemfikirdiler.

Ailesinin an'anelerine uyarak, askerliğe intisap eden Kemâl paşa-zâde hayatının ilk safhalarını asker ocağında geçirmekte iken, tesâdüfen vukû bulan bir hadise onun hayat seyrini tamamen değiştirmiş ve askerliği terk ederek ilmiye sınıfına geçmesine sebep olmuştur³.

Sultan Bayezid'le beraber bir sefere iştirak etmiştir. Ordu Filibe'ye geldiği sırada İbrahim Paşa'nın huzurunda yapılan bir toplantıda, Filibe'de Müderrislik yapan Molla Lütfi'nin, vezirin yanına girerek, huzurunda bulunan Paşaların ve beylerin, üst tarafına geçip oturması, onun üzerinde derin bir tesir ve hayret hasıl etmiştir.

¹ Adı Kemâl Paşa-oğlu geçmektedir, Nihal Atsız, Şarkiyat Mecmuası, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fak, Şarkiyat Enstitüsü, 1966, VI. S. 71.,

² Hk. geniş bilgi için bk. İsmet Parmaksızoğlu, Kemâl Paşa-zâde (İ.A.VI, 561-566), ayrıca el-leknevî, Muhammed 'Abdulhayy, el-Fevâ'id el-Behiyye, nşr, Muhammed Bedruddin Ebû Firâs en-Ne'sânî, el-Kâhire, 1324, s.21; Bağdatlı, İsmail Paşa, Hediyyet el-'Ârifin ve 'Asâr el-Musannifin, nşr, İbn el-Emin Mahmud Kemâl İnal ve Avnî Aktuç, İstanbul, 1951, I.141-142; Kehhâle, 'Omer Rızâ, Mu'cem el-Mu'ellifin Terâcim Musannifi el-Kutub el-'Arabiyye, Mektebu tahkiki't-turâs, Dimeşk, 1957-1960, I. 238.

³ Taşköprülü-zâde, eş-Şekâ'ik en-Nu'mâniye fi 'Ulemâ' ed-Devleti 'l-'Osmaniyye, nşr. Ahmed Subhi Furat, İstanbul, 1985, S. 377-381.

İkinci bir Molla Lutfi olmasının ilimle mümkün olabileceğini anlamış ve bu sebeple askerlikten ayrılp ilmiye sınıfına geçmeği düşünmüş idi.

Kemâl paşa-zâde, sefer dönüşü, Edirne'ye döndüğünde Molla Lutfi'yi Dârul-hadiste Müderris, buldu ve derhal kararını uygulayıp askerlikten ayrıldı.

Hocaları

Molla Lutfi'nin derslerine devam etmeye başladı derslerinde süratle ilerledi, ondan Şerh el-Metâli'e yapılmış olan haşiyeleri okudu⁴. Onun ölümünden sonra, Kestelli adı ile maruf Muslihiddin Mustafa Efendi'den, Hatib-zâde Muhyiddin Muhammed Efendi'den ve Muarrif-zâde Sinaneddin Yûsuf Efendi'den⁵ de, usûl ve tefsir okumuştur.

Aldığı Vazifeler

Tahsilini tamamladıktan sonra Edirne'de Taşlık ismi ile tanınan Ali bey medresesine Müderris tayin edilmiştir. İdris Bitlisi'nin Farsça olarak bir Osmanlı tarihi yazmak vazifesini de Kemâl paşa-zâde'ye verilmiştir⁶.

Bu vazifeden sonra Üsküp'te İshâk Paşa medresesi'ne nakledilmiş, burada Seyyid Şerif el-Curcânî (816/1413) 'nin Şerh el-Miftâh adlı eserine bir haşiye kaleme almıştır. Daha sonra Edirne'de Halebiyye medresesine tayin edilen Kemâl paşa-zâde, burada müderrisliği sırasında Risâlet el-Kâfiye adlı eserini yazmıştır. Bundan sonra Edirne'de Üç Şerefeli'de, İstanbul'da Sahn-i Semân'da bir müddet hocalık yaptıktan sonra o tarihlerde Osmanlı devletinin en yüksek medreselerinden biri olan Edirne'deki Sultan Bayezid Medresesi müderrisliğine tayin edilmiştir. Daha sonra Edirne Kadılığına ve çok, geçmeden (922 /1516)'da Anadolu Kazaskerliğine getirilmiştir. Bu son vazifesinden kendi isteği ile ayrıldıktan sonra Edirne'deki Dârul-Hadis'e günlük yüz dirhem bir ücret ile müderris tayin edilmiştir⁷. Bilahare ikinci defa Sultan Bayezid müderrisliğini alan İbn-i Kemâl, bu esnada bir taraftan Kânuni Süleyman'ın seferine katılıyor ve diğer taraftan eserlerini yazmaya devam ediyordu. Bu dönem onun en verimli dönemi olmuştur⁸.

Kemâl Paşa-zâde'nin Osmanlı Yönetimindeki Yeri

Yavuz Sultan Selim İran üzerine yaptığı sefere başlamadan önce, Osmanlı umûmi efkârını İranlılara karşı hazırlamak maksadı ile, şi'iliğin ehl-i sünnet mezheplerince reddedilmiş olduğunu halka telkin etmek vazifesi Osmanlı âlimlerine

⁴ Taşköprülü-zâde, a.g.e., s. 377-381; Mecdî, Mehmed Efendi, Tercûme-i Şekâ'ik (Hadâik eş-Şekâ'ik), nşr, Abdülkâdir Özcan, İstanbul, 1409, s. 382.

⁵ Fatih Sultan Mehmet devri âlimlerindedir. (Hoca Sadeddin, Tâc et-Tevârih, İstanbul, 1280, II, 480-481).

⁶ Mecdî, a.g.e., s. 383.

⁷ Taşköprülü-zâde, a.g.e., s. 377-381.

⁸ İsmet Parmaksızoğlu, a.g.e., VI. 564.

ve maârif mensûplarına verilmiş idi. Kemâl paşa-zâde, de bunun üzerine risâle kaleme almıştır⁹.

Mısır seferine Anadolu Kazaskeri olarak iştirâk eden Kemâl Paşa-zâde, sahip olduğu üstün vasıfları sebebi ile, Padişahın yanında büyük bir itibar görmüştür. Mısır Osmanlı kanunlarına göre, tahrir ve mülki teşkilatının yapılmasında görevlendirilmiştir.

Sultan Süleyman'ın İran üzerine açacağı seferleri desteklemek ve Padişahın bu hususta Şah Tahmâsp'a gönderilen mektuplarını da bizzat kaleme almıştır.

Zenbilli Ali Efendi'nin 932 (1525-6) tarihinde vefatını müteakip, Şeyhülislâmlığa getirilen İbn-i Kemâl bu mevkide bulunduğu müddetçe, dahili ve harici din ve mezhep düşmanlarına karşı fikri ve kalemî ile mücadele etmiştir¹⁰.

Vefatı

Askerî ve ilmî bir şahsiyet olan Kemâl paşa-zâde (940/1534) İstanbul'da vefat etmiştir.

Eserleri

Kemâl paşa-zâde ilmi, fikri ve eserleri ile Osmanlı âlimleri arasında önemli şahsiyetlerden biri olup onun her ilimde (Dini, Edebi, Lisani) söz sahibi bulunduğu kaynaklarda zikredilmekte¹¹ ise de daha ziyade nakli ilimler ile meşgul olduğu ve bu sahaya çok geç intisap etmekle beraber, eser vermek cihetinden kendinden önce ve sonra gelen bütün âlimleri geçmiştir¹².

Eserlerinin çoğu bir listesi Azam-zâde Cemil, 'Ukûd el-Cevâhir'¹³ bir kısmı basılmış olup (36) kadar risâlesi, Ahmet Cevdet tarafından, 1310' da ikdam neşriyatı yayınlanmıştır. Ayrıca İkdâm gazetesi sahibi olan Ahmet Cevdet tarafından bu risaleler iki cilt kitap halinde 1316 'da basılmıştır

Kemâl paşa-zâde eserlerini, Türkçe, Arapça ve Farsça yazmıştır çoğu risâlelerinden meydana gelen eserlerinin sayısında ihtilaf vardır. Bu hususta en son çalışmayı Nihal Atsız yapmış ve toplam (209) eserini tespit etmiştir. İbn-i Kemâl'in eserlerinin tespiti için yeni çalışmalara ihtiyaç bulunmaktadır¹⁴.

⁹ İsmet Parmaksızoğlu, a.g.e., VI. 563.

¹⁰ İsmet Parmaksızoğlu, a.g.e., VI. 564.

¹¹ Bursalı, Mehmed Tahir, Osmanlı Müellifleri, İstanbul, 1333-1346, I. 223 (zamanının ilm bakımından kuvvetli olması hasebiyle kinayeli olarak Müfti es-Sekeleyn ile lakablendirilmiştir.

¹² İsmet Parmaksızoğlu, Kemal Paşa-zâde, İ.A. VI, 564-566, eserleri'nin çoğu risâle olmak üzere (300) rekamını dahi aştağını söylemektedir. (Mecdi, a.g.e, s. 385).

¹³ Hurufî Hiçâ üzere tertip edilmiştir. 1325 Beyrut'ta basılmıştır. (Bursalı, a.g.e, I.223).

¹⁴ Mustafa Fayda, Şeyhülislam İbn-i Kemâl Sempozyumu, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989, s. 47-54.

Kemal Paşa-zâde'nin Eserleri¹⁵

Türkçe	16 tane (nr. 1-16)
Farsça	7 tane (nr. 17-23)
Arapça	181 tane (nr. 24-204)
Arapça eserlerinin sahaları	
Tefsir	12 tane (nr. 24-35)
Hadis	8 tane (nr. 36-43)
Hukuk	43 tane (nr. 44-86)
Felsefe	49 tane (nr. 87-135)
Edebiyat	22 tane (nr. 136-157)
Mantık	8 tane (nr. 158-165)
Tasavvuf	2 tane (nr. 166-167)
Ahlak	2 tane (nr. 168-169)
Ansiklopedik	7 tane (nr. 170-176)
Arap Dili ve Grameri	20 tane (nr. 177-195)
Fars Dili ve Grameri	2 tane (nr. 196-197)
Diğer Sahalar	7 tane (nr. 198-204)

Türkçe Eserleri:**1- Târih-i Âl-i 'Osman:**

II. Bayezid'in buyruğu ile kaleme alınmıştır. Bu eser (699-933/1299-1526) seneleri arasında (234) senelik vekayii ihtiva etmektedir ve (10) defterden meydana gelmektedir¹⁶. Bu eser basmalar ve yazmalar halinde çeşitli yerli ve yabancı kütüphanelerde bulunmaktadır.

2- Dîvân ve Şiirleri:

Türkçe divanı her ne kadar 1313'te basılmış ise de yazma nüshalarına nazaran çok eksiktir.

¹⁵ Nihal Atsız, a.g.e,1966, VI. 71-112; 1972, VII. 83-135 .

¹⁶ İsmet Parmaksızoğlu, Kemal Paşa-zade, VI. 565).

3- Bürde Kasidesi Tercümesi:

H. 694/1294 'te ölen Bûsîri'nin meşhur Kasidet el-Burde'sinin manzum tercümesidir.

4- Yûsuf ve Zeliha:

Mesnevi vezninde yazmış olduğu bu eseri (7777) beyittir, Molla Cami'nin bu isimdeki eserinden istifade edilerek kaleme alınmıştır, hatta bazı parçaları aynen tercüme edilmiştir¹⁷.

5- Fetvâlar:

Kendi fetvalarını ihtiva eden mecmuası ve munimmât el-Mufti isimli eseridir¹⁸. Türk hukuk ve iktisat, hatta fikir tarihini incelemek isteyenler için mühim bir kaynaktır.

6- Nasây'ih:**7- Rücû' eş-Şeyh ilâ Sibâh fi el-kuvva 'alâ el-Bâh'ın Tercümesi:**

Evlilik hayatına dâir bu eser, (651/1253) 'te ölen Ahmed b. Yûsuf et-Tifâ'i'nin tıbbâ dâir eserinin tercümesidir.

8- Dakâ'ik el-Hakâ'ik¹⁹:

Farsçanın müradif ve müteşabih ayırmasına dairdir,²⁰ 400 kadar kelime ve edatının izahıdır.

9- Câmi' el-Furs:

Farsçanın grameri ve sözlüğü. Başlangıcı Farsçadır.

10- Risâle-i Yâ'ie:

Farsça'da kelime sonuna gelen İ'nin kaç manaya geldiği hakkındadır.

11- Risâlet el-Kâfiye:**12- Rumeli Kazaskeri Fenâri-oğlu Mehmed'in Bir Hücçetinin Tenkidi:**

Kemâl paşa-zâde, bu yazısında Fenâri-oğlu'nu hem resmi işlemi bakımından, hem de bilgisizliği bakımından aşağılamaktadır.

13- Dünyanın 'Omrü, Deccâl'in Çıkışı ve Güneşin Batıdan Doğması Hakkında:

¹⁷ Bursalı, a.g.e,1. 223 : Onbin beytten meydana gelmektedir (Taşköprülü-zâde, a.g.e, s. 377-381.)

¹⁸ Nihâl Atsız, a.g.e.

¹⁹ Nihâl Atsız, a.g.e.

²⁰ Nihâl Atsız, a.g.e.

14- Risâl-i Tılsım:

Bir mukaddeme, üç makale, bir hâtimedden ibarettir.

15- İnan Şahı I. Tahmâsb'a Yazılan Mektup:

939/1532'da veya 940/1533 başlarında kaleme alınmış olmalıdır.

16- Manzûm Darbimeseller:

54 beytten ibârettir.

Farsça Eserler:

17- Nigârîstân:

Telifi (939/1532)'de Ahlak ve Tasavvufa dair bir eser olup, Gülistana nâzire olarak farsça yazılmıştır. Bu eser Türkçe'ye ve Latince'ye de tercüme edilmiştir²¹.

18- Risâle Dâr Vucûd-i Hudâ:

19- Risâle Dâr Mantık:

20- Şerh-i Yek Rubâ'i Ebû Sa'id b. Ebi el-Hayr:

21- Şerh-i Yek Beyt-i Hâfiz:

22- Risâle Dâr Hûbî u Zîştî:

23- Muhît el-Lugât:

Arapça'dan Farsçaya sözlüktür, kısa önsözünü farsça yazmıştır, (926/1519) 'da telif edilmiştir²².

Arapça Eserleri:

24- Tefsîr:

Mühim eserleri arasında, muhtelif sürelerin tefsirleridir²³. (933/1526) 'da telifine başlanmış fakat tamamlanmamıştır.

25- Hâşiye 'alâ Envâr et-Tenzîl li'l-Beyzâvî:

(685/1286) veya (692/1292) 'de ölen meşhûr el-Beyzâvî'nin tefsirine dâir bir bölümünün haşiyesidir.

26- Hâşiye 'alâ Hâşiyet eş-Şerîf el-Curcânî 'alâ el-Keşşâf:

²¹ İsmet Parmaksızoğlu, a.g.e, VI. 565.

²² Bursalı, a.g.e, I. 223, (Lugat Arabiyeyi Farsça tercümesiyle cem etmiştir.) Taşköprülü-zâde, a.g.e, S. 377-381 (Arapça'nın Farsçaya tercümesi).

²³ Nihâl Atsız, a.g.e.

(538/1143)'de ölen, Zemahşeri'nin el-Keşşâf 'ana Hakâ'ik et-Tenzil adlı tefsirinde Seyyid Şerîf tarafından yazılan hâşiyenin hâşiyesidir²⁴.

27- Şerh el-'Aşr fi Ma'şer el-Haşr:

28- Risâle fi Tefzil 'Ayet el-Kursî:

29- Şerh Du'â' el-Kunût:

30- Risâle fi Ma'na el-Hamd:

31- Risâle fi el-Mugayyabât el-Hems:

32- Risâle fi enne el-Kur'ân Kelâm Allâh el-Kedîm:

33- Risâle fi Cevâz el-İsti'câr:

34- Risâle fi 'İ'câz el-Kur'ân:

35- Risâle fi el-Besmele:

36- Şerh 'Arba'une Hadîsen²⁵:

Müellifimizin hadis üzerinde birkaç eseri vardır, bazıları kırk veya daha az sayıda hadisin şerhi olduğu gibi, tek veya çift hadis üzerinde olanlar da vardır. Bu eser (933/1527) 'de birinci kırk hadis şerhi telif edilmiştir.

37- 'Arba'un Hadîsen:

38- Şerh Selesûn Hadîsen:

Bazı nushaları 29 veya 24 hadislidir.

39- 'Arb'e ve 'İşrûn Hadîsen:

Bu risalenin bazı nushalarında 36 hadis varsa da daha çok 24 hadisten ibaret bulunmaktadır.

40- Şerh Kavlihi Se-'Uhbirukum bi-Evvel 'Amri:

41- Buhârî'deki "Keyfe kane bid el-vahyi" hadîsine dâir:

42- "İza tehayyertüm fi el-umur feste'înu min ehli'l-kubûri"

hadisi hakkında:

Bu hadis, ikinci kırk hadis risalesindeki üçüncü hadistir.

43- Risâle fi el-Fakr:

Birinci hadisin manası "yoksulluk övüncümdür" ikincininki "yoksulluk yüz karasıdır" birbirinin zıddı olan bu iki hadisi müellif bağdaştırmaktadır. Müellifin

²⁴ Nihâl Atsız, a.g.e.

²⁵ Nihâl Atsız, a.g.e.

Mısır'da bulunduğu hakkında bizzat kendisi tarafından verilen bilgi de bu risâlenin başlarında yer almaktadır.

44- Muhimmât el-Muftî:

45- Hâşiye 'alâ el-Hidâye²⁶ :

(593/1196)'da ölen Burhaneddin Ali el-Merginânî'nin birçok âlimler tarafından şerh ve haşiyeleri yazılan el-Hidâye adlı tanınmış fıkıh eserinin bazı bölümlerinin haşiyesidir.

46- İslâh el-Vikâye :

a- Sadr eş-Şerî'e 'Ubeydullâh el-Mahbûbî'nin Vikâyet er-Rivâye fi Mesâ'il el-Hidâye adlı fıkıh eserinin yanlışlarını düzeltmek için yazılmıştır.

b- İzâh el-İslâh

(928/1522) 'de Edirne'de, İslâh el-Vikâye'nin şerhi olarak telif edilmiştir.

47- Haşiye 'alâ et-Telviḥ²⁷:

747/1346'da ölen Sadr eş-Şerî'e 'Ubeydullah b. Mes'ud el-Mahbûbî'nin Tenkih el-Usûl adlı fıkıh usulü eserine (792/1389) 'da ölen Teftezânî tarafından yapılan Telviḥ adlı şerhin hâşiyesidir.

48- Tağyîr et-Tenkîḥ²⁸:

(747/1346) 'da ölen Sadr eş-Şerî'a'nın fıkıh usulü üzerindeki Tenkih el-Usûl adlı arapça eserinin yanlışlarını düzelterek meydana getirdiği eserdir, (931/1524) 'te telif edilmiştir.

49- Şerh Tağyîr et-Tenkîḥ²⁹:

Müellifin Tağyîr et-Tenkîḥ adlı eserinin kendisi tarafından yapılmış şerhi.

50- Şerh el-Farâ'iz es-Sirâciye:

Ölüm tarihi bilinmeyen, fakat h.600-700 arası olması muhtemelen Sirâceddin Muhammed es-Secâvendî'nin Farâ'iz'ine şerhtir.

51- Risâle fi Beyân er-Ribâ:

Faiz ve ona dair meseleler hakkındadır.

²⁶ Nihâl Atsız, a.g.e.

²⁷ Nihâl Atsız, a.g.e.

²⁸ Nihâl Atsız, a.g.e.

²⁹ Nihâl Atsız, a.g.e.

52- (Çocukların çocuklarına geçmek üzere yapılan vakfın, kızların çocuklarına da geçip geçmeyeceği hakkında.):

53- Er-Risâle el-Velâ'îye:

Ölen kölenin mirâsının sahibine kalacağına dâir risâledir.

54- Risâlet er-Rizâ':

55- Risâle fi el-Hizâb:

Kına sürmenin cazi olup olmadığını inceleyen bu risâle, bir başlangıçla üç bâbtan ibârettir.

56- Ta'lim el-'Amr fi Tahrîm el-Hamr:

57- Risâle fi Şukr:

58- Beyân Hadd el-Hamr:

59- Risâle fi el-İhrâk ve el-Hedm:

Yakmak, yıkmak, başaşağı asmak gibi cezaların cevazına dâirdir.

60- Risâle fi Hadd el-Fa'l:

61- Risâle fi el-Bey':

62- Risâle fi şurût es-Salât:

63- Risâle fi Farz Vâcibât es-Salât:

64- Risâle fi enne Avkât es-Salât Hamse:

65- Risâle fi Secdet es-Sehv:

Namazda farzın veya vacibin tehiri, yahut vacibin terki hallerinde yapılan tamamlama.

66- (Seccadesini Camiye gönderenin orada yer tutmaya hakkı olup olmadığına dair.):

67- Risâe İstihlâf el-Cum'a:

Halifenin emri ile tayin edilmiş bulunan imamın kendi yerine başka birisini vekil edip etmeyeceği hakkında "İstihlâf el-Kâzi" ve İstihlâf el-Hutba risâlesi adı ile de anılan bu risâle Molla Hüsrev'in hutbe meselesi hakkındaki görüşüne reddiyedir.

68- Risâle fi Mesh er-Ra's:

69- Risâle fi Mikdâr Mafrûz el-Mesh min er-Ra's:

70- Ayakkabılara Meshedilmesi hakkında:

71- Risâle fi Ta'yîn el-Kible:

72- **Risâle fi ez-Zekat:**

73- **Risâle fi enne ez-Zekât leyse 'alâ as-Sabî ve el-Mecnun:**

Çocuklarla delilerin zekat vermeyecekleri hakkında bir risâledir.

74- **Risâlet fi Hiyâr er-Ru'ya:**

Hiyâr-ı rûyet bir fıkıh tabiridir. Görmeden satın alınan bir malın maksada uygunluğu bilininceye kadarki muhayyerliği demektir.

75- **Risâle fi Tabî'et el-Afyûn:**

76- **Risâle fi Dâ'iret el-Hindiye:**

77- **Risâle Murettebe 'alâ Mechul en-Nasab:**

78- **Risâle fi el-İctihâd:**

79- **El-İhtilâf beyn el-eş-Ş'eriye ve el-Mâturidiye:**

80- **Risâle fi Tekfir er-Revâfiz:**

Müellif siyâsı bir maksatla yazmış olduğu bu risâlesi Osmanlı devletinin en büyük düşmanı olan Şâh İsmail'e karşı kaleme alınmıştır.

81- **Sûret Fetvâ fi Hakk eş-Şeyh İbn 'Arabî:**

`Lehinde olduğu kadar aleyhinde de bir çok din bilginleri tarafından yazılan savunmak için kaleme alınmıştır.

82- **Risâle fi el-Fâz el-Kufr:**

83- **Risâle fi es-Sebb:**

84- **Risâle fi Tafzîl Mezheb Ebî Hanîfe:**

85- **Havle Cevâz Vakf en-Nukûd:**

86- **Risâle fi Ta'rif 'İlm el-Kelâm:**

87- **Risâle fi el-Vucûd ez-Zihni:**

88- **Hâşiye 'alâ el-Mevâkif:**

(756/1355) 'te ölen 'Azudeddin 'Abderrahman b. Ahmed el-İci'nin kelama dâir Mevâkif adlı mühim eserine (816/1413) 'te ölen es-Seyyid Şerif el-Curcânî tarafından yapılan şerhin hâşiyesidir. Eldeki nüshaların hepsi ayrı ayrı (mevkif)'lere dair hâşiyeler olup, tam nüshası bulunamamıştır.

89- **Haşiye 'alâ et-Tehâfut:**

(803/1100) 'de ölen tanınmış bilgin Bursalı Hoca-zâde Musliheddin Mustafa'nın kelama ait Tehâfut el-Felâsife adlı eseri üzerine hâşiyedir³⁰.

90- **Risâle fi Tahkîk ca'l el-Mâhiye:**

91- **Hâşiye 'alâ Şerh et-Tecrîd:**

(672/1273) 'te ölen Nâsireddin-i Tûsî'nin kelâma ait Tegrîd el-Kelâm adlı tanınmış eserine, (816/1413) 'te ölen es-Seyyid eş-Şerîf el-Curcânî'nin yaptığı şerhin hâşiyesidir.

92- **Risâle fi el-Kazâ'i ve el-Keder:**

Kelâma ait olan bu eser, Risâle fi el-Cebr adıyla da anılmaktadır.

93- **Risâle fi ziyâdet el-Vucud 'alâ el-Mâhiye:**

Varlığın mahiyete üstünlüğü hakkındadır, kelâma dâir.

94- **Risâle fi enne el-Mumkin lâ yakunu Ahed el-Tarafeyn:**

95- **Takaddum el-'ille 'alâ el-Ma'lûl:**

96- **Risâle fi Beyân el-'Akl:**

97- **Risâle fi Tahkîk Murâd el-Kâ'ilîn bi-enne el-Vâcib Te'âla Mücib bi'z-**

Zât:

98- **Risâle fi Tahkîk Vucûb el-Vâcib:**

99- **Risâle fi Hakiket ez-Zât el-Îlâhiye:**

100- **Risâle fi Beyân Sîrr 'Adem Nisbet eş-Şerr ila'llâh Ta'âla:**

101- **Risâle fi Tahkîk enne ma Yasduru 'anhu Ta'âla innema bil'l-Kudre ve'l-İhtiyâr:**

102- **Risâle fi 'Ulûm el-Hakâ'ik ve Hikmet ed-Dakâ'ik:**

Allah sıfatları hakkında

103- **Risâle fi el-Mes'elet el-Kâ'ile: Hel yecûzu en yestenide el-Kadîm el-Mumkin ilâ el-Mu'essir em lâ:**

104- **Risâle fi Tahkîk Tefvîkiyât 'Asmâ' Allâh Ta'âla:**

Allah'ın adlarının ancak Kur'an ve hadisten çıkarabileceğine dairdir.

105- **Risâle fi et-Temsîl ve en-Nefs en-Nâtika:**

³⁰ Bursalı, a.g.e. (Tusî ve Hoca-zâde'nin Tehâfutlerine muhakemadır.) Şekâi'kte (Hoca-zâdeye hâşiyelerdir)

Allah'ın hayalde canlandırılmayacağı hakkındadır.

106- Risâle fi Tahkîk el-Kelâm en-Nefsi:

'Azudeddin 'Abdarrahmân b. Ahmed el-'Îcî el-Kâzi (756/1355)'nin el-Makâlât el-Mukarrara fi Tahkîk el-Kelâm en-Nefsi'nin şerhi'dir.

107- Risâle fi Ebevey en-Nebî a.s:

Peygamber'in babasıyla annesinin mü'min oldukları hakkında.

108- Risâle fi Fazilet en-Nebî s.a. 'alâ Sâ'ir en-Enbiyâ':

Peygamberin başka peygambere üstünlüğü hakkındadır.

109- Risâle fi Tahkîk Ma'na e-Leyse ve Leyse:

Kelama dair olup, varlık ve yokluk hakkındadır.

110- Risâle fi ma Yete'ellik bi-Halk el-Kur'ân:

İslam âlimleri arasında uzun zaman tartışma konusu olan, Kur'ân'ın mahluk olup olmadığı üzerine makaledir.

111- Risâle fi Tahkîk el-Heykel el-Mahsus el-İnsânî:

Müellifin, birçok misallerde olduğu gibi, ad koymadığı bu eseri için de müstensihler, kendileri bu risalelere isim yazmışlar.

112- Risâle fi Tahkîk Nev'ey el-Husul 'alâ Sebîl et-Tedric:

Hikmete dâir bir risâledir. Yavaş yavaş hasıl olan bir şeyin mukabilinin bir defada mı, yoksa yavaş yavaş mı olduğu hakkındadır.

113- Risâle fi Mes'ele Luzum el-İmkân li'l-Mumkin:

Kelâma dâirdir.

114- Risâle fi Tahkîk Makâl el-Kâ'ilîn bi'l-Hâl min Ashâbinâ ve Ashâb el-İ'tizâl:

İbn-i Kemâl'e ait olup, "Hal risâlesi" diye anılmaktadır. Nâsireddin et-Tusi'nin mu'tezileyi tutmasına karşı reddiyedir.

115- Risâle fi Tahkîk Hakiket et-Taфра va Hakikat el-Cism:

Hikmete dâir cismin neden yaratıldığı hakkındadır.

116- Tecvid et-Tecrid³¹:

³¹ Nihâl Atsız, a.g.e.

Nasireddin et-Tusî (672/1274)'nin Tecrîd el-'Akâ'id adlı kelama dair eserinin tenkididir.

117- **Risâle fi Beyân er-Ruh ve el-Cesed:**

118- **Risâle fi el-Mâhiyât:**

Kelâma dâirdir.

119- **Risâle fi Tefzil el-Beşer 'alâ el-Melek:**

İnsanların meleklerden üstün olduğu hakkında.

120- **Risâle fi Tefzil Rusul el-Beşer 'alâ Rusul el-Melâ'ike:**

İnsan Peygamberlerin, Melek Peygamberlerinden üstün olduğu hakkındadır.

121- **Risâle fi Beyân Hakikat en-Nefs ve er-Rûh:**

Kelâma dâirdir.

122- **Risâle fi el-Îmân:**

123- **Risâle fi el-Îmân fi 'Orf Ehl eş-Şer:**

124- **Şerh Risâle İsbât el-Vâcib el-Kadîm:**

Ed-Devvânî (907/1501)'nin kelâma dâir risâlesinin şerhi.

125- **Şerh Dibâce Tehzîb el-Mantık ve el-Kelâm:**

At-Teftetzânî (792/1389)'nin kelâma dâir eserinin önsözünün şerhidir.

126- **Kelime-i Tevhîd hakkında:**

127- **Risâle fi Tahkîk el-Mu'cize:**

128- **Risâle fi Tahkîk Heşr el-Acsâd:**

Mebde' ve maâd meselelerinden ve cismâni maâddan bahseder.

129- **Risâle fi Hakikat el-Me'âd:**

130- **Risâle fi Tahkîk el-Kevl bi "enne eş-şuhedâ' Ahyâ' fi ed-Dûnyâ:**

131- **Risâle fi enne el-A'mâl hel Tüzân Emlâ:**

Ahirette sevap ve günahların tartılıp tartılmayacağı hakkında.

132- **Risâle fi el-Cenne:**

133- **Risâle fi el-Ecel:**

Ecel hakkında itikâda dâir risâledir.

134- **Risâle fi Tashîh Lafz ez-Zindîk ve Tevzîh Ma'nâh ed-Dakîk:**

Akâide ait makale İslamiyet bakımından zındıkları mûtâlea etmektedir. Zındıklar hakkında Semerkand'da Şeyh 'İzzeddin el-Kindi'nin ve Hakan İbrahim b. Mehmed Tamgaç Han'ın verdiği fetvalardan da bahsetmektedir.

135- Tagyîr el-Miftâh:

Sirâceddin Ebû Ya'kûb Yûsuf es-Sekkâkî (626/1299) 'nin edebiyattan bahseden Miftâh el-'Ulum adlı tanınmış eserinin tenkidi ve düzeltilmesidir iki kısımdan ibarettir. Müellif ilk kısmı yazdıktan sonra esere bir haşiye eklemiştir. Bazı nushalarda eserin adı Şerh Zubdet el-Ma'ânî olarak geçer. Bu listede tashih ve haşiyeler ayrılmadan gösterilmiştir.

136-Risâle fi Telvîn el-Hitâb:

137- Risâle fi Beyân Uslûb el-Hakîm:

Belâgata dâir risâledir.

138- Risâle fi Tahkîk el-Muşâkele:

Arapça'nın edebi sanatlarına, kelimelerin aldığı şekillere dâir risâledir.

139- Risâle fi Tahkîk el-Havâs ve el-Mezâyâ:

Edebi sanatlar hakkında makâledir.

140- Risâle fi Tahkîk Me'na en-Nazm ve es-Siyâga:

Siyaga kuyumculuk demektir. Müellif bu makalesinde mananın düzenlenmesinin kelimeleri yanyana getirmekten ibaret olmadığını ileri sürmektedir.

141-Risâle fi Tahkîk enne Sâhib 'İlm el-Me'ânî Yuşâriku el-Lugavî fi el-Bahs 'an Mufredât el-Elfâz el-Muste'mele fi el-Kelâm el-'Arab:

142-Risâle fi el-Mecâz:

Mecazdan ve kısımlarından bahseden bu risalenin değişik nushalarındaki başlangıçlar başka başkadır.

143- Risâle fi Beyân el-Hakîka ve el-Mecâz:

144- Risâle fi Tahkîk el-Kinâye ve el-İsti'âre:

145- Risâle fi Aksâm el-İsti'âra:

146- Risâle fi el-Me'ânî ve el-Beyân:

147- Risâle fi 'İlmi el-Beyân:

Müstekil bir risâle gibi nüshalarına rastlanan bu eser, bir başka risâlesinin ikinci kısmı olmalıdır.

148- Risâle fi el-İcâz ve el-İtnâb:

149- **Risâle fi Tahkîk enne Lefz Kad Yûza' u lima 'na Mukeyyed:**

150- **'Ukûd el-Ferâ'id:**

151- **Risâle fi el-Belâga:**

152- **Risâle fi Te'rîf el-Kelime:**

153- **Risâle fi Funûn es-Seb'e:**

154- **Risâlet Vehmi Ba'zî el-'Ulemâ fi Ba'zî el-Kelimât:**

155- **Şerh el-Kasidet el-Hamriye:**

(632/1235) 'te ölen İbn el-Fâriz'in meşhur kasidesinin şerhi.

156- **Şerh Mersiye Adam as. li'bnihi Hâbil:**

Uydurma bir mersiye için yazdığı talikât, müellifin bazı mes'eleler karşısındaki tutumunu göstermesi bakımından dikkate değer.

157- **Haşiyet 'alâ el-İşârât ve et-Tenbihât:**

İbn Sinâ (428/1036)'nin, mantık ve hikmete dâir eserinin hâşiyesidir.

158- **Haşiyet 'ala Hâşiyet el-Metâli' en-Envâr:**

(682/1283) 'de ölen el-Kâzî Sirâceddin Mahmûd b. Ebî Bekr el-Urmevî (682/1283)'nin mantığına dâir el-Metâli' en-Envar'ına, el-Curcânî tarafından yapılan hâşiyenin hâşiyesidir.

159- **Risâle fi Âdâb el-Behs:**

Mantığa dâirdir.

160- **Risâle fi 'İlm el-Âdâb:**

Mantığa dâirdir.

161- **Risâlet el-Mantık:**

Kemâl Paşa-zâde'nin mantığa dâir üçüncü risâlesidir.

162- **Risâle fi Âdâb el-Bâhis:**

El-Kâzî 'Azudeddin (756/1355) 'in Âdâb el-Bahs risâlesi münazara usulünden bahseden ve kısmen mantığa bağlı olan bir eserdir.

163- **Talhîs el-Âdâb:**

Münazarada soru sormak usulleri hakkında risâle

164- **Şerh Âdâb el-Bahs:**

'Azudeddin el-İci'nin nr. 163'de bahsedilen risâlesinin şerhidir.

165- Er-Risâlet el-Munîre:

Tasavvuf ve mev'izeye dâirdir.

166- Risâle fi Tahkîk el-Hakk ve İbtâl Sâ'ir es-Sûfiye fi er-Raks ve el-Deverân:

Sofilerin raksını câiz görenlere reddiyedir.

167-Risâle fi Madh es-Se'y ve ez-Zamm 'ala el-Batâle:

Çalışmanın övülmesi ve tembelliğin kınanması hakkındadır.

168-Risâle fi Madh es-Sabr:

169- et-Te'rîfât:

Türlü konulardan bahseden ansiklopedik bir eseridir.

170- Risâle Durar el-Ferâ'id:

Türlü konulardan bahseden bir risâledir. Müellif risâleye ad koymamışsa da, ayrı mevzûları (ferîde) diye birbirinden ayırdığı için bu ad ile tanınmıştır.

171-Risâle fi Tabakât el-E'immet el-Hanefiye veya Risâle fi Tabakât el-Muctehidîn:

Akâid dâir bir risâledir.

172- Risâle fi Tabakât el-Fukahâ':

173- Risâle fi Beyân el-Firak ez-Zâlle:

Akâid dâir olup İslâmiyette batıl mezhepler hakkındadır.

174- Risâle fi el-Mustalahât el-Muhaddisîn:

Muhaddislerin ıstılahlarıdır.

175- Risâle fi Tahkîk Te'rîb el-Kelimât el-A'cemiye:

Arapça'ya başka dillerden giren kırk kadar kelimenin aslını inceleyen bir risâledir, incelediği kelimeler arasında Semerkend ve siyasa da vardır. Bu sonuncusunu Farsça (üç) demek olan se ile Türkçe "tertîb" demek olan yasa'dan birleşmiş diye göstermektedir.

176- Risâle min et-Teb'îziye:

Arapçadaki min edatı hakkındadır.

177- Risâle fi Beyân Ahvâl ez-Zemâ'ir:

Arapça'daki zamirler hakkında kaleme alınmıştır.

178- Risâle fi et-Tazmîn:**179- Risâle fi el-Fi'l el-Mâzi:****180- Risâle fi Beyân el-Cem':**

Arapça'daki cem'ler hakkındadır.

181- Risâle fi Nisbet el-Cem':

Arapça'da çoğulların nisbet takısı alamayacakları hakkındadır.

182- Risâle fi Tahkik et-Taglîb:

Taglîb, iki isim bir arada kullanıldığı zaman birinin ötekine galebesi demektir. Mesela Hasan ve Hüseyin'in ikisine birden Hasaneyn ab ve umm'ün ikisine birden abeveyn denmesi gibi.

183- Risâle fi Tahkik Vaz' Kâde ve 'Asâ:

Kâde (olayazdı, azkalsın oluyordu) ile 'Asa (belki, umulur ki) kelimeleri hakkında yazılmıştır.

184- Risâle fi Tahkik et-tevessu':

Tevessü, ikinci şahıs zamiri yerine üçüncü şahıs zamirinin kullanılmasıdır.

185- Risâle fi et-Tevessu'ât el-Muste'mele fi Lisân el-'Arab:

Arapçadaki tevessu'lar hakkında müellifimizin ikinci risâlesidir.

186- Risâle fi Tafsîl mâkile fi Emr et-Tefzîl:

Arap gramerindeki tafdil sigâsı hakkında

187- et-Tenbîh 'alâ galat el-Hâmil ve en-Nebîh:

Arapçada yanlış söylenen kelimeler hakkındadır. Nüshaların çoğunda galat el-câhil diye geçmekte ise de doğrusu Galat el-Hamil'dir. Galâtât el-

Avam risâlesi diye de anılmıştır.

188- Risâle fi Tahkik el-Mu'ennes es-Semâ'îye:

Başlangıçlar başka başkadır.

189- Risâle fi Tezkîr el-Kavm ve Te'nîsihi:

Kavm kelimesinin müzekker ve müennes olarak kullanılış yerleri hakkındadır.

190- Risâle fi Hitâb el-Vahid Hitâb el-İsneyn:

Arapçada bazen tekil tesniye ve iki kişiye çoğul sigasıyla hitab olunmasına dâirdir.

191- Risâle fi enne Harf el-Vâv la yufidu siva el-İştirâk:

Arapça vav edâtı hakkındadır.

192- Risâle fi el-İzâfât:

193- Şerh el-Vaz'iyet el-'Azûdiye:

'Azudeddin el-İcî (756/1355)'nin risâle el-Vaz'iyet el-'Azûdiye'sinin şerhidir.

194- Hâşiye 'alâ Evvel Şerh el-Kâfiye:

İbn el-Hâcib (646/1248)'ın el-Kâfiye adlı eserine Câmî (897/1491)'nin yaptığı haşiyenin başlangıcına talikâttir.

195- Risâle fi Kavâ'id el-Furs:

Farsça'nın kâideleri hakkındadır.

196- Risâle fi Meziyet el-Lisân el-Fârisî 'alâ Sâ'ir el-Elsine mâ helâ el-'Arebiye:

Farsça'nın Arapça'dan başka dillere üstünlüğü hakkındadır.

197- Risâlet el-Es'ile ve el-Ecvibe:

198- Râhat el-Ervâh fi Def' el-'Âhât el-Eşbâh:

Tâ'un ve vebânın dualarla giderilmesi hakkında risâledir.

199- Risâle fi el-Nâzir fi el-Mir'ât:

200- İbn Sinâ'nın eş-Şeyh Ebû Sa'id b. Ebî el-Hayr'e cevabının şerhi:

201- Risâle fi Tahkik Lafz Celeb:

202- Risâle fi es-Serâb:

203- Risâle fi Tefsîl el-Firak el-İslâmiye:

Akâid dâir bir risâledir.